

УДК 81'373.46'02:615.2

**ГЕНЕЗА БОТАНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН
(на основі трактатів Катона, Варрона, Плінія Старшого
“Природнича історія” (12–14, 16–18, 21, 25 кн.)**

Оксана Курудз

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000;
e-mail: ozoriana11@ukr.net*

Визначено основні види номінації ботанічної лексики на позначення лікарських рослин на основі трактатів Катона, Варрона, природничого трактату Плінія Старшого (12–14, 16–18, 21–25 кн.). Назви представників рослинного світу на позначення лікарських рослин поділено на відносно мотивовані на певному синхронному зрізі мови та назви відносно немотивовані. Детальний аналіз рослинного світу лікарських рослин у досліджуваних авторів здійснено з урахуванням мотивованих ознак, що дало змогу класифікувати їх у певні групи.

Ключові слова: флоролексема, номінація, мотивація, топоніми, лексема.

Мета нашої праці – визначити основні види номінації ботанічної лексики на позначення лікарських рослин (на основі трактатів Катона, Варрона, Плінія Старшого Природнича історія *Historia Naturalis* (12–14, 16–18, 21, 25 кн.)

Номінація – називання предметів і ситуацій за допомогою мовних засобів, закріплення за певним референтом певного спеціального знаку. Номінація є комплексним мовленнєво-мисленнєвим процесом, який має логіко-гносеологічні, біологічні, соціальні, фізіологічні і власне мовні основи [6, с. 6].

Як вказує Г. В. Колшанський, що “суть номінації не в тому, що мовний знак позначає річ, а в тому, що він репрезентує якусь абстракцію як результат пізнавальної діяльності людини” [5, с. 12].

Проблема найменування (акту присвоєння предметові або поняттю назви) і сьогодні залишається недостатньо розробленою. Дослідники вважають, що сучасна наука про мову не володіє набором номінаційно-релевантних ознак (сем) будь-якої семантичної групи, що можна було б розглядати як узагальнюючу семантичну модель створення лексичної мікроструктури [9, с. 11].

Особливості вивчення семантики ботанічних назв на позначення лікарських рослин зумовлені своєрідністю цієї тематичної групи. Це полягає, “по-перше, в тому, що вона як об’єкт легко вичленовується, оскільки назви рослин – це конкретні назви, що відповідають конкретним реаліям.

По-друге, це група лексики, яка існує в просторі і в часі, що спричиняє значні труднощі при її дослідженні” [12, с. 6].

Найменування лікарських рослин подібні до дволикого Януса: однією своєю іпостассю вони звернені до повсякденної свідомості етносу, а іншою – до наукових знань про навколишній світ [4, с. 5].

Назви представників рослинного світу на позначення рослин поділяють на відносно мотивовані на певному синхронному зрізі мови та назви на певному синхронному зрізі мови відносно немотивовані. Мотивовані ознаки, з погляду логіки, на думку Т. Слободанюк, не обов'язково повинні бути суттєвими, але з позицій лінгвістики “вони завжди суттєві, оскільки стають основами назв” [10, с. 8].

Детальний аналіз найменувань рослинного світу лікарських рослин у Катона, Варрона та у природничому трактаті Плінія Старшого “Природнича історія” (12–14, 16–18, 21–25) здійснено з урахуванням мотивованих ознак, що дає змогу покласифікувати їх у певні групи:

Назви, утворені за кольором. Цей принцип належить до найдавніших, оскільки назви, утворені через вибір зовнішньої ознаки, відображають початкові знання людини про природу.

Візьмемо, наприклад, назву флоролексеми – *crocus* – крокус, шафран. Тут виступає пряме запозичення від гр. κρόκεος – жовтий, шафранний. Цікавим є той факт, що цю квітку використовували виключно для ароматних мазей, для різноманітних ліків, але з неї ніколи не плели вінки та не садили як декоративну рослину, незважаючи на її гарний вигляд [7, с. 151].

Назва флоролексеми – *rubus* – малина походить від латинського прикметника *ruber* – червоний і присвоєна рослині за кольором плодів. Пліній перелічує безліч корисних властивостей малини [Pl. Historia Naturalis, XXIV, 117–120, с. 92–93].

Beta – буряк. Дослідники Н. Каден і Н. Терентьєва переконливо обґрунтовують етимологію цієї флоролексеми і виводять її назву від подібності паростка з грецькою буквою βητα [3, с. 32]. Цієї ж думки дотримується також польський мовознавець Єжи Крайнер [14, с. 27]. Однак він подає ще інший варіант номінації згаданої флоролексеми: назва *beta* походить від кельтського слова *bett* – червоний [14, с. 27], отже, її присвоєно за кольором плоду рослини. У трактаті *De agricultura* Катон підкреслює лікувальні властивості цієї рослини, зокрема її очисну дію. А Форчелліні у словнику подає таке визначення цієї флоролексеми: “*beta* – genus oleris, quod omnium hortensiorum levissimum esse [13, с. 325]”. “Буряк – вид зелені, який з усіх садових рослин є найлегший для травлення”.

Rosa – троянда. Як вважають дослідники [8, с. 206], назва флоролексеми походить від древньогр. τὸ ῥόδον – троянда, очевидно, пов'язане з кельтським *rhodd* – червоний.

Назви за зовнішньою ознакою.

Назву флоролексеми *serpyllum* – чебрець можна вивести від грецького слова ερπυλλος, що походить від дієслова ερπω – повзти, тягнутися [1, с. 246]. Таку назву отримала рослина від властивого їй способу росту. Про лікарську дію цієї рослини читаємо в Катона [Cato. De agricultura, LXXIII, с. 41].

Назву флоролексеми *tilia* – липа можна вивести від грецького слова ττίλον – крило, що відображає наявність приквіткових крилоподібних листків [8, с. 238].

Sambucus – бузина. Як зазначають дослідники [3, с. 136], назва флоролексеми походить від грецького слова σαμβύκη – трикутний струнний інструмент (вид арфи), який виготовлявся з деревини цього дерева.

Назви за ознакою смаку.

Назва флоролексеми *sorbus* – горобина походить від кельтського слова sor – терпкий [15, с. 326]. На нашу думку, вірогідною є також версія про походження назви цієї росли-

ни від латинського слова *sorbere* – їсти, оскільки здебільшого плоди горобини їстівні [1, с. 233]. У Плінія Старшого читаємо про чотири сорти горобини. Четвертий сорт називають *torminalis* – той, який лікує болі в шлунку.

Amygdalus – мигдаль. Назва флоролексеми походить, очевидно, від грецького іменника *αμυγδαλος* – мигдаль, запозиченого із Азії, оскільки він має спільний корінь із перським словом *tunga* – гіркий [11, с. 8].

Однією з головних лікувальних рослин Пліній називає руту. Ця назва флоролексеми – латинського походження – *ruta, ae, f* – рута, гіркота. Автор пише, що передозування соку цієї рослини спричиняє отруєння організму.

Багато уваги Пліній приділяє рослині, що має назву *Absinthium* – полин. Назва флоролексеми походить від грецького слова *αψίνθιον* – “непридатний для пиття”, імовірно через гіркий смак.

Латинська назва флоролексеми *allium* – часник. На нашу думку, назва флоролексеми може бути введена від кельтського слова *all* – пекучий. Катон радить використовувати часник як лікарський засіб для лікування волів [Cato. De agricultura, LXX, с. 40].

Назви рослин, що мають в основі назви дендронімів.

Olea – оливка, маслина (маслинове дерево). Назва флоролексеми походить від грецької назви оливкового дерева *elaia* (ελαία). Пліній називає оливкову олію ліком від болів голови [Pl. Historia Naturalis, XV, с. 82].

Назви рослин, які мають у своїй основі назви тварин і птахів.

Назва люпину – *lupinus* походить від латинського слова *lupus* – вовк, і пояснюється, очевидно, тим, що ягоди люпину неїстівні, а також здатністю його рости на поганих ґрунтах [3, с. 93]. Катон радив використовувати люпин для запобігання парші у тварин [Cato. De agricultura, LXXXVI, с. 46].

Пліній Старший згадує, що цілющі властивості *Chelidonium* – чистотіла, були виявлені при спостереженнях над ластівками, які лікували хвороби очей своїх пташенят чистотілом [Pl. Historia Naturalis, XXV, 50, с. 145].

Назви рослин, що мають тактильні властивості.

Серед хвойних дерев дуже цінним був ялівець – *juniperus*. Пліній розрізняє два види ялівцю: один більший, другий менший. У “Природничій історії” читаємо про лікарське значення цієї рослини [Pl. Historia Naturalis 54; 55, с. 73]. Назви утворені за можливою дією і станом рослини.

Veratrum – чемериця. Відомий природознавець Пліній Старший вважав, що назва флоролексеми походить від латинського дієслова *vertere* – крутити, повертати. Ця отруйна рослина містить одну з найсильніших м’язевих і серцевих отрут – вератрин, що зумовлює велике збудження, і, як наслідок, неспокійну поведінку людини. Однак чемериця має також деякі лікувальні властивості, зокрема, за порадою Катона, її можна використовувати при захворюваннях шлунка [Cato. De agricultura, CXIV, 31, с. 50-51].

Назву *vitis* – виноградна лоза – Т. Гамкрелідзе та В. Іванов виводять від індоєвропейського кореня **uei-/* ui*, що має значення *винуся* [2, с. 258]. Таку назву отримала флоролексема від притаманного їй способу росту. У Плінія читаємо про лікарські властивості ягід винограду [Pl. Historia Nat., XIV, 99, с. 12].

Urtica – кропива. Як вважають дослідники, назва цієї флоролексеми походить від дієслова *urere* – пекти [17, с. 861] через обпікаючу дію рослини на шкіру людини.

Назви, які базуються в лексичному відношенні на частини тіла людини.

Plantago – подорожник. Ця рослина корисна при найрізноманітніших захворюваннях. Назва цієї флоролексеми походить від латинського *planta* “стопа, рослина” і *agere* – “водити, йти слідом”. Деякі види подорожника нагадують слід людини. Про лікарське значення цієї рослини пише Пліній [Pl. Historia Nat. XXV, 125, с. 157].

8) Назви топонімічного походження.

Cerasus – вишня. Латинізована грецька назва рослини *kerasos* (κερασος – вишневе дерево, вишня). Пліній вважав, що *cerasus* утворене від назви місцевості на чорноморському узбережжі *Kerasunt*, де було багато вишень [8, с. 60].

Назву флоролексеми *alnus* – вільха можна вивести від кельтських слів *al* – при, *alis* – вода, берег, що є цілком імовірним, оскільки це дерево росте уздовж берегів рік та струмків, адже потребує багато вологи [8, с. 20].

9) Назви теонімічного та антропологічного походження.

Дослідники Р. Шуберт та Г. Вагнер виводять етимологію назви рослини *mentha* – м'ята – від імені німфи *Mentha*, яку Персефона перетворила в рослину [15, с. 228]. Згадаймо Овідієве: “An tibi quondam femineos artus in olentes vertere menthas, Persephone, licuit... [Ov. Meth. X, 52–54] – “Бо ж колись і тобі, Персефоне, можна було, – пригадай, – обернути у м'яту пахучу німфу струнку” [Овідій, Метаморфози, X, с. 728–730].

Латинська назва флоролексеми *cupressus* – кипарис походить від грецького іменника *κυπαρισσος* – кипарис [3, с. 53]. Як засвідчує *Thesaurus linguae Latinae* – “*Syrarissus* – *nomina pueri ab Apolline in cupressum mutat*” [16, т. 2, с. 794] – “Кипарис, – ім'я хлопця, перетвореного Аполлоном у кипарис”.

Велику роль у номінації лікарських рослин відіграють означення. Поєднуючись із відповідними назвами представників рослинного світу, вони могли доповнювати або визначати семантичний зміст флоролексем. Досліджувані означення підкреслюють яскраві, інколи специфічні якості флоролексем, допомагають дати індивідуальні характеристики багатьом рослинам. Це залежить від того, наскільки відома кожна рослина, а також її властивості.

У семантичному плані означення можна поділити на такі тематичні групи:

Колір. Наприклад, *olea albiceris* [Cato. De agr. VI, 14]. – “біла як віск маслина”, *olea alba* [Varro. R. R. LXVI] – “біла маслина” *palma viridis* [Pl. Historia Naturalis, XII] – “зелена пальма”.

Зовнішні ознаки: *brassica crispa* [Cato. De agr. CLVII–2] – “кучерява капуста”.

Смак: *mala acerba* [Cato. De agr. CXXVI, 5] – “терпкі яблука”.

Означення – топоніми. Назви рослини отримали від місць проростання: *nuces Graecae, Praenestinae* [Cato. De agricultura, VIII, 2, с. 5–6] – “горіхи грецькі, пренестинські”.

Означення-антропоніми, оскільки вони пов'язані з прізвищами знатних римських родів: *olea Liciniana* [Cato. De agr. VI, 2, 18] – “ліцінієва маслина”, *malum Scantianum* [Varro. R. R. CXLIII–23] – “скантиєве яблуко”.

Означення, що містять в основі назви птахів: *mala struthaea* [Cato. De agr. VII, 3] – “горобині яблука”.

Як засвідчує аналіз особливостей номінації флоролексем на позначення лікарських рослин у досліджуваних авторів, слово-назва володіє універсальною типологічною властивістю – принциповою вихідною мотивацією.

Отже, найпоширенішими найменуваннями на позначення ботанічної лексики є назви, утворені за ознакою смаку – 7,14 %. Крім того, у процесі дослідження виявлено, що назви

за кольором становлять 5,71 %, за зовнішньою ознакою – 4,28 %; назви, які мають в основі дендроніми, становлять 1,42 %; назви, що мають в основі назви тварин і птахів – 2,85 %; назви, які мають тактильні властивості – 1,42 %; назви, утворені за можливою дією та станом рослини – 4,28 %; назви, що базуються на частинах тіла людини – 1,42 %; назви, утворені від топонімів – 2,85 %; назви, утворені від теонімів та антропонімів – 2,85 %.

1. Блинова К. Ф. Ботанико-фармакогностический словарь / К. Ф. Блинова, Г. П. Яковлева. – М., 1990.
2. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси, 1994. – Ч. 2.
3. Каден Н. Н., Терентьева Н. Н. Этимологический словарь латинских названий растений, встречающихся в окрестностях агробиостанции “Чашниково” / Н. Н. Каден, Н. Н. Терентьева. – М., 1975.
4. Калько В. В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. В. Калько. – Одеса, 2003.
5. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
6. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 157 с.
7. Марк Теренций Варрон. Сельское хозяйство / Марк Теренций Варрон. Л., 1963.
8. Светличная Е. И. Этимологический словарь латинских ботанических названий лекарственных растений / Е. И. Светличная, И. А. Толок. – Х., 2003.
9. Сетаров Д. И. Именование животных: принципы и типы номинации в славянских и тюркских языках : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Д. И. Сетаров. – М., 1992.
10. Слободанюк Т. В. Лексика овощеводства в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. В. Слободанюк. – К., 1975.
11. Минц М. П. Этимологический словарь латинских названий лекарственных растений / М. П. Минц. – Л., 1962.
12. Шамота А. А. Назви рослин в українській мові / А. А. Шамота. – К., 1985.
13. Forcellini Al. Totius latinitatis lexicon / Al. Forcellini. – Schneebergae, 1859–1887.
14. Kreiner I. Słownik etymologiczny łacinskich nazw używanych w biologii oraz medycynie / I. Kreiner. – Wrocław, Kraków. 1960.
15. Schubert R. Pflanzennamen und Fachwörter / R. Schubert, G. Wagner. – Leipzig, 1962.
16. Thesaurus linguae Latinae. – Vol. II. Fasc.: I. Lipsiae. MDCCCCI; Vol. III. Fasc. 1: Lipsiae. MDCCCCVII – MDCCCCXIII.
17. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch / A. Walde. – Heidelberg, 1938–1954.
18. Plini Secundi C. Naturalis Historiae / C. Plini Secundi. Lipsiae, MDCCCLXXXVII.
19. Varro M. Terentius. Rerum rusticarum / M. Varro. – Lipsiae, 1912.
20. Porci Catonis M. De agricultura / M. Porci Catonis. – Lipsiae, MCMXXII

ГЕНЕЗИС БОТАНИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

(на материале произведений Катона, Варрона, Плиния Старшего
“Естественная история” (12–14, 16–18, 21–25 кн.)

Оксана Курудз

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000;
e-mail: ozoriana11@ukr.net*

Определены основные виды номинации ботанической лексики для обозначения лекарственных растений на материале трактатов Катона, Варрона, произведения Плиния (12–

14, 16–18, 21–25 кн.). Названия представителей растительного мира лекарственных растений делятся на относительно мотивированные на данном синхронном срезе языка и названия относительно немотивированные. Детальный анализ растительного мира лекарственных растений исследуемых авторов, совершенный с учетом мотивированных признаков, дал возможность классифицировать их в определенные группы.

Ключевые слова: флоролексема, номинация, мотивация, лексема.

**THE GENESIS OF BOTANIC VOCABULARY OF MEDICAL PLANTS
(ON THE MATERIAL OF THE WORKS OF VARRO, KATTO
AND PLINY THE ELDER).**

Oksana Kurudz

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: ozoriana@yahoo.com*

The present paper is concerned with the definition of the main means of signifying medical plants on the material of the works of Varro, Katto and Pliny the Elder. The names of the floral world representatives are divided into the relatively motivated and relatively unmotivated in the given synchronic layer of the language. A detailed analysis of the floral world of medical plants in the works of the investigated authors taking into consideration the motivated features facilitated the classification of the respective groups.

Keywords: floral lexemes, nomination, motivation, toponym, lexeme.